

ТАТЯНА ИЛИЕВА

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ОБЩОУПОТРЕБИМА И
ТЕРМИНОЛОГИЧНА ЛЕКСИКА В ИСТОРИЯТА
НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК II
(Наблюдения върху теолого-философската терминология
в диахрония)**

TATYANA ILIEVA

**INTERACTIONS BETWEEN THE GENERALLY USED LEXIS
AND TERMINOLOGICAL LEXIS IN THE HISTORY
OF THE BULGARIAN LANGUAGE II
(Observations on the Theological-Philosophical Terminology in Diachrony)**

(Abstract)

The paper studies terminologisation as a method for creating special theological-philosophical lexis in the Old Bulgarian language. Various specific examples are given for the terminologisation of words which were generally used in the Old Bulgarian language and belonged to different lexical-semantic categories. Some observations are made on the distribution of the so created terms in the separate subsystems of the medieval theological doctrine. The semantic procedures by means of which the generally used words in the Old Bulgarian language were transformed in terms are further analysed (abstraction, extension and narrowing of meaning, transference of meaning – metaphoric or metonymic, grammatical restriction etc). It is emphasised that the Greek language had the leading role in the observed semantic changes in the Old Bulgarian language. The diachronic changes of the terms in question are traced to the modern Bulgarian language.

Keywords: history of terminology, terminological lexis, Old Bulgarian language

*Тази публикация се посвещава на изтъкнатата българска изследователка в
областта на терминологията и терминографията
чл. кор. проф. д.ф.н. Мария Попова,
създателка на модерната българска терминологична школа.*

Освен по пътя на терминологизацията на общоупотребими думи първо-строителите на средновековния български книжовен език са продуцирали нови терминологични наименования в сферата на християнството и чрез

ретерминологизация на термини от други терминологични системи (Манолова 1984:80; Петкова 2010: 53, Попова 2012: 531, Симеонова 2011) с преосмисляне на значението в една или друга степен. Тук, разбира се, трябва да се изтъкне водещата роля на гръцкия език, тъй като разглежданите семантични изменения във възприемащия език (в случая старобългарски) се предизвикват като резултат от семантично транспониране на настъпили преди това в изходния език (т.е. гръцки) смислови трансформации.

Редица специални теологически наименования в старобългарския език са заети от роднинската терминология. Твърде интересни в развитието си като богословски термини са съществителните отъць ‘баща, мъж по отношение на децата си’ (обратнѣтъ сѧ сѣдѣцѧ оцѣ къ чадомъ ЙоЕв 342а) и сынъ ‘дете от мъжки пол по отношение на родителите си’ (сѣ самодръжъць вѣсть българннъ родомъ оуноукъ нноклы же н рншнмна ... сынъ арона В). Те получават вследствие на специфична субектно-обектна отнесеност (ограничена само в ед.ч.) нова терминологична функция в триадологията¹ като названия на ‘Първото и Второто лице на Пресв. Троица по отношение едно към друго’ (шѣдъше оубо наоучнѣтѣ вѣса ѿдѣкы, кръсташтѣ ѿ въ нма оцѣ н сѣа н сѣаго дѣха Мт28: 19 Мар Зогр Ас Сав). Съответно на това се развива ново терминологично значение и при производните *nomina qualitatis* отъцьство и сынъство – ‘ипостасно свойство на Първото Лице, респ. Второто Лице на Пресв. Троица’.

Само мн.ч. отъци се използва със специално значение в патрологията² за назоваване на изтъкнатите църковни деятели от първите векове на християнството, които с трудовете си са поставили основите на християнското богословие (такожде сѣтн апѣлн н блаженн оци сѣ сѣимъ закономъ отънѣдѣ вѣле н сѣлоуто. таковое посѣжденье рекъше вѣлю испытанью н поштеню се съподобнша Клоц 2b 18). Сыны пък в мн.ч., най-често в съчетание с прилагателното бжнн, функционира като сотирологичен³ термин, назоваващ изкупените по заслугите на Божия Син човеци, получили правото да бъдат чеда Божи и да наследят Небесното царство (блженн сѣмнѣжштнн, вко тн сѣове бжнн нарежтъ сѧ Мт5: 9 Зогр Ас Сав). Съответно на това се регистрира ново терминологично значение при отглаголното съществително сынъленне, както и при производния *nomen qualitatis* сынъство – ‘Божие осинование’ (чѣдо, нынѣ обновитн сѧ хоцешн, честънымъ покааннемъ н възнскатн прѣваго отъцьства н сынъствѣ его прнмѣснтн сѧ, егоже остѣпнлѣ въ прѣстѣпленнемъ СинЕвх 66б 7; сынъленне прѣштн ЙоЕв 327а). Със същото терминологично значение в старите писмени паметници са констатирани още възсынѣнне (засвидетелствано в Супр и ПандАнтХІв.), оусынѣнне (регистрирано в Евх Мин109бг. ПандАнтХІв.), сынотворѣство (отбелязано в

ГрНазХІв.), синоположеніе (документирано в Догм). В зависимость от ретерминологизацията на сынъ в сотирологията е и новото словообразуване посредством композиция на специалното наименование сынбожьствіе със значение ‘Божие осиновение’, засвидетелствано в Супр (бл̄свенъ градъ смъртн̄ проклатъ, а възкръсенна намъ обновнтъ, работы нзбавнтъ, а сынбожьствна податъ Супр 342: 12, гр. υἱοθεσία).

В резултат на вътрешносистемна ретерминологизация отъць е засвидетелствано още в КСП и в специалната си употреба като почетен титул на църковен свещенослужител (мѣсаца марта въ девѣты на десѣте жнтне прѣподобьнаго отъца нашего, павъла прѣпростааго Супр 168: 29).

В същата система на семантични връзки трябва да бъде разглеждана и ретерминологизацията на съществителното братъ, което вследствие разширяване обема и съдържанието на означаваното понятие освен като роднински термин със значение ‘синовете на един баща и/или една майка по отношение към другите им деца’ започва да се употребява и като богословски термин. В религиозен смисъл *братя* се наричат всички хора като произлезли от общи прародители – Адам и Ева (онъ же тебе радн не ослабнлъ есъ н оумьрѣтн, а ты гнѣва своемуу братроу не можешн отъпоутитн Клоц 8б 37). В резултат на последващо стесняване на обема на понятието *брат* започва да означава ‘монах, калугер’ (братръ нашъ ... стрнжетъ власы главы своєа въ нма бѣа н сѣа н стѣаго дѣа СинЕвх 96б, 8). Аналогична семантична структура се оформя и при събирателното братъа, което освен първичното си значение ‘родни братя’ (въ же въ насъ седмь братрннж Мт19: 29 Мар Зогр Ас Сав) вследствие разширяване обема и съдържанието на означаваното понятие развива семантика ‘братя по принадлежност към Христовата вяра’ (едннъ же естъ вашъ оучнтель хъ, всн же вы братрѣа есте Мт2: 8, Мар Зогр Ас), а в резултат на последващо стеснение на екстенционала му започва да означава ‘монаси, които принадлежат към един манастир, братство’. В зависимость от ретерминологизацията на роднинските названия братъ и братъа стои и образуването на етическите термини братолюбнє и братолюбьствнє, означаващи конкретна проява на една от основните християнски добродетели ‘любов към ближния’, гр. φιλανδελφία (да сътажнмъ подобѣищаа стѣимъ братолюбнє, безмѣвнє, съмотреннє, говѣннє н пооученнє божнемъ словесемъ СинЕвх 92а 1). По същия начин думата ѹадо ‘рожда, дете, потомък’ в богословския език развива преносна семантика ‘духовен последовател, пасом по отношение на духовния си наставник’ (блаженъ есн ѣко дѣховьноу ѹадоу бѣць достоннъ бысть СинЕвх 8а 19).

Съществителното *сестра* в КСП не е засвидетелствано със специалното си значение ‘всяка жена по отношение на другите хора’. В тази употреба то е регистрирано в по-късни паметници (съставляю же вамъ Фюню сестроу вашоу, соуцюю слоужительницю църквен кеньхреньцен Рим 16:1 по ркп от 1220 г.). Значението ‘инокиня, монахиня’ се отбелязва у Срезневски само в късни руски текстове (Срезн III, 1: 341). Млtn в значение на ‘игумения’ изобщо не се отбелязва в палеославитичните лексикографски справочници.

В сферата на богословието особено важно място заема ретерминологизираната юридическа терминология. Религиозната доктрина на християнството въвежда и преосмисля цялата система от правови понятия на древния Израил, а по-късно на римската и византийската юриспруденция, изграждайки в стройна структура учението за Троицния Бог като Законодател, Съдия, Мъздовъздател и Изпълнител на Своите определения за света и човека по модела на обществените системи, в които възниква и се развива.

Да вземем например ключовото за системата на правото понятие *закон* със значение ‘установена норма на поведение, изискваща формално външно изпълнение на дадена наредба, независимо от волята на изпълнителя’. Старобългарското съществително *законъ*, онаследено от праслав. *zā-kanъ*, има общ корен с думите *начало* и *конъць* (БЕР, I, 592) и означава буквално ‘поставяне на предел, граница, о-ПРЕДЕЛ-ение, о-ГРАНИЧ-ение; начало, принцип’⁴. То служело за назоваване на писмено кодифицираната юрисдикция на властта, за разлика от устно предаваното обичайно право (*обычан*) и в това си значение често се съпътствало от думи, атрибуиращи го по иницираща инстанция: *повннжтн тн са подоваеть закономъ цъсаремъ* Супр 106: 7; *по законуу мосъвовоу*⁵ Лк 2:22 Зогр Мар Сав Боян.

В качеството си на теологически термин думата *законъ* като цяло запазва изначалното си значение, но получава специфична субектно-обектна отнесеност вследствие на промяна на зададените в новото понятие релации – кои са законодателят и изпълнителят, както и какви са заповяданите правила⁶. Така в качеството си на богословски термин *законъ* се използва в старите писмени паметници по отношение на:

а) даденото от Всевишния на всички люде ръководство, обясняващо как следва да живее този, който иска да се намира в общение с Него и вярно да Му служи, и откриващо на целия свят вечните и неизменни условия за достигане на светостта.

б) Евангелието, което е Иисусовата проповед за правилата на християнската нравственост (в противовес на Стария завет): *се дъховьнынмъ намъ велнтъ хъвъ законъ, н нже съхранатъ, мнмо вышъннн мосъвова закона быша ЙоЕБ328б*⁷.

Системните връзки определят теологическото съдържание и на друг един заимстван от правото концепт, неделим от понятието *закон* – (законо)престъпление, гр. *παρὰνομία*, *παράβασις*. В тесен смисъл в средновековните писмени паметници под *прѣстѣпъ* и *прѣстѣпленіе* (с или без обектно уточнение) се разбира конкретно библейско събитие – нарушаването на Божията заповед от страна на Адам и Ева да не ядат от плодовете на дървото на познанието – повратен момент в човешката история, който бележи грехопадението с всичките му гибелни последици за хората: *прѣстѣпъ а́дамовъ* ЙоЕБ204а; *прѣстѣпъмъ повелѣннѣ бѣжествьныхъ нконы образы омаунхомъ* ЙоЕБ233б; на помазованіе ... *прѣстѣпоу*, *ягоже рѣдн трѣнне н рѣпнн землн нзноснтн намъ ѿсуждена бы* ЙоЕБ161б; *прежде же оубо прѣстѣпленна все повнннѣо баше ѿлкоу* ЙоЕБ159б, срв. ЙоЕБ160б. В широк смисъл под тези понятия се визира всяко неизпълнение на Божиите наредби: *о прѣстѣпленнн заповѣдн бѣжнѣ Евр2:2 Ен; СинЕвх 52б, 25; 66б, 9. законопрѣстѣпленне (ѿлкоу творѣащеемоу законопрѣстѣпленне СинПс 36:7).*

Когато говорим за системни връзки в новоизгражданата от строителите на средновековния ни книжовен език богословска терминология, в словообразователното гнездо на онаследеното още от праслав. *законъ* не можем да не отбележим и изковаването по модела на гр. *νόμος* на изпълнения изцяло с етическо съдържание в духа на християнския морал термин *беззаконне*, *беззаконство* ‘неспазване на Божиите повели, на религиозните норми и правила, отсъствие на законност’: *прѣлюбодѣланнѣ беззаконство ЕфрКрм; беззаконнѣ н безбожество обанчѣа ХронГАм; помнлоун ма, бѣже по велнцѣн млностн твоен н по многынмъ щедротамъ твоимъ оцѣстн беззаконнѣ моѣ СинПс50:3.*

Средновековната теологическа мисъл усвоява още един важен термин от традиционната етика и юрисдикция – термина *правьда*. Неговото изконно значение ‘право, законност, справедливост, правосъдие’ се трансформира през призмата на новия религиозен мироглед, в резултат на което в качеството си на богословско понятие *правьда* започва да именува едно от същностните свойства и съвършенства на Божието битие, означаващо безпределната справедливост на Неговата природа, действия, закон, домостроителство и изобщо всички Негови отношения към света и тварите⁸. В езика на средновековните писмени паметници тези представи се репрезентират с постоянна атрибутивна връзка между думите *богъ*, от една страна, и *правьда*, *правосѣдне*, от друга – Бог е справедлив съдия (тѣ сѣднтѣ въселенѣн въ правьдѣ СинПс9:9) и правдата и правосъдието му принадлежат по същество (проснтѣ цр(с)твѣнѣ бѣжѣа н правьда его н все прнложнт сѣ вамъ ЙоЕБ166с3; бѣжнѣ правосѣдне НиконПанд).

Като термин от нравственото богословие думата *правѣда* се изпълва със специфична субектно-обектна отнесеност и започва да означава изпълнение на Божиите заповеди, съобразяване с богоустановения нравствен порядък⁹ (подобно намъ естъ съконъчатн всѣкъ правѣдѣ Мт:15 Зогр Ас Сав). Респективно *неправѣда* означава 'неизпълнение на Божиите заповеди, не съобразяване с богоустановения нравствен порядък' (любѣн неправѣдѣ не навѣднѣть своѣѣ дѣшѣ СинПс10: 5).

Друго ключово понятие от областта на юрисдикцията, което се възприема по пътя на ретерминологизацията в средновековното богословие, е понятието за съдопроизводство. Специализирането на номинативните единици от словообразователното гнездо¹⁰ на корена *-сѣд-*, които заемат централно място в юридическата терминология, се наблюдава още в най-ранните правни паметници. Думата *сѣд* има много древен произход (Трифопова 2008). Съвременната ѝ форма произлиза от праслав. *sъdъ* 'сѣд', което на свой ред се развило от по-старо **somdhos*, означаващо 'съвместно договаряне, съдене, помирение'¹¹. На базата на първичната семантика 'решение, приемано на основата на аргументи, оценка, обмисляне, разсъждение' по пътя на метафоричния пренос се образува терминологичното значение 'съдебно разследване'. Чрез нея се означават всички етапи на съдопроизводството – от повдигането на обвинение през съдебното разследване до присъдата и наказанието. В средновековните преводни паметници обикновено превежда гр. *κρίσις*, когато става дума за самия процес, и *κρίμα* в случай, че визира решението на съда (нмже во сѣдомъ сѣднѣ сѣдѣть вамъ Мт7:2 Зогр Мар Ас; любо сновнѣтъ любо смрѣдѣ то нн того пощаднѣть сѣдѣ Супр 101, 24).

В средновековната религиозна книжнина термините от лексико-семантичната група *-сѣд-* придобиват въз основа на специфична субектно-обектна отнесеност нова терминологична функция – на специални наименования от християнската теология и есхатология. Така думите *сѣднѣть* и *сѣднн*, гр. *κρίτης*, започват да означават Бога като Изпълнител на Своите определения и Мъздовъздател в последния ден (богъ сѣдн естъ СинПс 74:8), а *сѣдѣ* и *сѣднѣ*¹² особено в съчетание с определения като *бѣжнн*, *страшнѣнн*, *велнкѣнн*, *горѣннн*, *бѣдѣннн* и т.п. стават названия на справедливото Божие въздаяние след свършека на света всекиму според заслуженото, според доброто или злото, което е сторил приживе (въ дѣнь страшнаго сѣда СинЕвх 826 17; боѣ са сѣда бѣдѣщаго Рил 2аа 18; предѣстанѣмъ на страшнѣмъ сѣднѣнн хѣвъ ЙоЕв3576). Термините *сѣднн* и *сѣднѣть* като апозиция към името на Бога често се съпровождат от подходящи определения (*бѣ сѣднѣть правѣдѣннъ*, *крѣпокъ трѣпѣланнъ* СинПс7:12). Бог

запазва качествена си характеристика във всяко Свое проявление, включително и в това на върховен съдия.

Средновековното богословие усвоява по пътя на ретерминологизацията и някои специални юридически наименования на лица, участници в съдебния процес. Тук ще спомена отнасящите се към съдопроизводствената терминология номинативни единици от словообразователното гнездо на основа -свѣд-, На базата на първичната семантика на мотивиращата дума свѣдѣтель 'лице, което знае нещо и дава сведения за него'¹³ по пътя на стесняване на значението се образува юридическият термин 'лице, което разполага със сведения за някакво правонарушение или престъпление и е призовано от съда да даде показания по делото': да въ оустѣхъ дъвою ли трни свѣдѣтель станеть въскъ глаголъ Мт18:16 Мар Ас (послouxома Сав); чъто еште трѣбоуемъ свѣдѣтель Мт26:65 Зогр Мар Ас Сав.

В паметниците се срещат и синонимните термини от основа послoux-/послouxш-¹⁴:

послouxъ 'свидетел на съдебен процес': въ оустѣхъ дъвою послouxоу ли трни Мт18:16 върънъ же послouxъ не лъжетъ ПандАнтХІв.

послouxшество 'показание на свидетел': твоє послouxшество нѣсть истинно Супр 241: 21.

Други специални наименования на лица, свързани със съдебната процедура и фигуриращи в старобългарските текстове, са застѣпникъ 'защитник на подсѣдим, адвокат' (многынмъ застѣпникъ бысть прѣдъ соуднамъ н князи ВМЧ) и ходатан 'посредник' (аще ли кѣто н ходатан боудеть тако соуднамъ н неподобнамъ даждамъ, то н тѣ да испадеть чѣсти своєа УстКрм).

В средновековната религиозна книжнина гореупоменатите специални юридически наименования на лица, участници в съдебния процес, получават вследствие на специфична субектно-обектна отнесеност ново терминологично значение – на номинативни единици от християнската теология. На първо място тук ще спомена употребата на термина послouxъ/ свѣдѣтель в клетвената формула богъ послouxъ¹⁵, призоваваща Господа като най-висша инстанция за удостоверяване истинността на нечие твърдение (бѣъ свыше бываеть свѣдѣтель ХронГам). И Св. Божи Дух в религиозната литература през Средновековието се нарича свѣдѣтель на Божеското достойнство на Второто Лице на Пресв. Троица (свѣдѣтель на нѣси върънъ ЙоЕБ280а; дѣхъ ... бѣжн нже свѣдѣтельство естъ словесн ЙоЕБ44а)¹⁶. За Свещените книги също се казва: писаннѣ свѣдѣтельствуютъ ЙоЕБ242б, като

се подчертава по този начин, че Божието слово е достоверно свидетелство за истинността на Божия завет към човечеството. Свидетели, грц. *μάρτυρες*, *послосн*, се именуват най-сетне св. Божи мъченици, загинали за Христовата вяра.

Отнесено към Иисус Христос, наименованието *ходатан*¹⁷ ‘посредник’ означава същността на Неговото служение като върховен Съдия, изпълняващ Божиите определения за човечеството, и същевременно застъпник пред Отца за грехопадналото Адамово потомство (*ходатан бѣу н чловѣкомъ бываеть ЙоЕБ226б; ѿвн са ходатан таннъ законоу н благодати МинПут ХІв.*)

Терминът *застѣпникъ* се използва за Божията Майка, ангелите и светците, които се възприемат в качеството на защитници на виновното пред Господа човечество. Във връзка с това той получава и съответна форма в ж.р. *застѣпница*, каквато по-рано не е имал поради съществуващите в тогавашното общество ограничения по отношение на жените: *мѣрь прѣстоую, мнроу застѣпницѣ Мин1096г.; тебе молни са, дѣво, теплѣн застѣпницн н похвалѣ нашемоу родоу Мин1097г.; ты во хръстнаноу застоупницн Ирм ок. 1259г.; срѣзимъ н вѣдовамъ застѣпникъ Мин1097г.*

От държавническата терминология титулт на Римския император *цѣсарь*¹⁸ (вж., напр., в изречението *въздаднте оубо цѣрѣва цѣрѣвн н бѣжнѣ бѣн Мт22:21 Сав*) се възприема в средновековната богословска доктрина като специално наименование на Бога – владетел на Вселената (*ты во еси цѣрь мнроу н спасѣ дѣшамъ нашнмъ СинЕвх12б 20*). В тази си употреба думата се използва често в съчетанието *небесьнын цѣрь*, гр. *ἐπουράνιος βασιλεύς* (да не бѣдетъ мнѣ ... отъврѣщн са хѣ своего небнаго цѣсарѣ Супр 61: 7–8). Тук непременно трябва да бъде споменато и наименованието *цѣрь цѣремъ* (вж., напр., ЙоЕБ291б), представляващо синтактична калка на еврейския суперлатив и в буквален превод гласящо *цар на царете, най-великият цар*¹⁹. Ще отбележа и специалната синтагма *цѣрь всѣмъ*, както и съответствания ѝ композитум *всѣцѣсарь*, калкиращи гр. *παμβασιλεύς* ‘цар на всичко и всички, всемирен цар’ (васланскъ рече отецъ нарнцаатъ са н всѣдрѣжнтель, н бѣ, н бѣ н всѣмъ цѣрь Супр 21:18), титул, който по произход също е принадлежал към Римската държавническа номенклатура²⁰.

Непосредствено приведенният пример съдържа още един твърде интересен термин, който показва връзките между отделните терминологични системи, съществуващи в средновековния български език. Става дума за термина *всѣдрѣжнтель*, гр. *παντοκράτωρ*, с който в богословието се означава съвършената независимост, всецялата пълнота и безграничното величие на Божията власт (*заканнаѣ та о велнцѣн снлѣ всѣдрѣжнтеля бѣ Супр*

122: 1–2). Срв. още значението на *nomen qualitatis* въседържitelство в Супр (Благословенъ грады въ нма гнѣ, цѣсарь на сѣпротнвѣннка не въедържitelства снлоѣж ... нъ мѣннмынмъ крѣста боунствомъ Супр 9:4). Това наименование е образувано като еквивалент на римския държавнически титул самодържitel (самодържitelъ), гр. αὐτοκράτωρ, с който се означавала неограничената еднолична власт на Римския император. Доколкото такава неограничена власт принадлежи в абсолютна степен единствено на Бога, първоизточник и начало на всяка човешка власт, той бил наречен въседържitel.

От средновековната военна терминология се възприемат редица наименования в ангелологията – учението на Църквата за безплътните сили. Тук ще спомена названията вон и воннство на ангелското множество, означавано в християнската доктрина като армия на Бога (закланнаѣ тѣ дшѣ зълын бѣомъ савлофомъ н всѣмъ воннствомъ аѣлы бжѣн ... нздн отндн СинЕвх52а 9; емоуѣ прѣстоѣтъ тысѣща тысѣщамн ... стѣхъ аѣлъ свѣтъ воннства СинЕвх93б 2), прозвището архистратѣгъ, гр. ἀρχιστράτηγος ‘военачалник’, на архангел Михаил, считан като висш главнокомандващ небесната войска, както и термина чинъ ‘степен в служебното положение на военни лица’, който в резултат на промяна в субектно-обектната си отнесеност усвоява специалното значение в теологията ‘йерархичен ред – богоустановен строй на постѣпенно отдалечаващи се образи на Първообраза Бога’ (да чн(с)ма н чинъ възложитъ сѣ въ мнрѣ Йо ЕБ144а), а конкретно в ангелологията ‘деветстепенен йерархичен строй на служебните духове’ (Вж. в ЙоЕБ всѣ властн н чинны строѣ н всѣкы властн н чинна прѣвышнѣ 49б; рѣзѣумьннн чинн 107а, ≡ анѣгелстнн чинн 203а, срв. 172а; вышнѣ чинъ 122а; зѣмьнѣ чинъ 115а; звѣздьннн чинн 143б)

Средновековната богословска доктрина усвоява немалко специални наименования и от традиционните религия и култ. Разбира се, на първо място ще спомена думата богъ. Онаследена още от праслав., тя е служела като общо нарицателно за назоваване на отделните езически божества в пантеона на славяните. Същата присъства и в личните имена на някои от митичните персонажи, в които вярвали прадедите ни – Дажбог²¹, Стрибог²², Белобог²³, Чернобог²⁴. Като богословски термин това съществително се персонализира и започва да се използва само в *singularis* за означаване на Единия истинен Бог – свръхестествено лично Същество, което притежава разум, воля и чувства и въздейства по тайнствен начин върху всички материални и духовни процеси, вкл. и върху личния и обществения живот на хората, Творец на небето и земята и Промислител на вселената, абсолютна пълнота на битието и най-висша ценност. Среща се повсеместно в средновековните писмени паметници.

Специално внимание бих искала да отделя на терминологичните единици с корен *тръб-* и *жръ-*, които образуват синонимни редове.

тръба /9/, гр. *θυσία*, ‘езическо приношение’ (възникатн н валунтн кръстнаны на *тръбы* н на окръвенние Супр 125: 13)

жрътва /94/, гр. *θυσία, σπονδή, θύμα*, ‘приношение’ (овн скотънѣж жрътвѣ ... прншоахѣ 1б 19-20; тѣмже оубо възносимъ жрътвѣ хвалѣ вынѣ бѣн Евр 13:15 Ен)

тръбнице /6/, гр. *εἰδωλεῖον, βωμός, θυσιαστήριον*, ‘езически храм, капище; жертвеник’ (нс корене нскопатн елнньска *тръбница* Супр 357: 18)

тръбникъ /1/, гр. *∅*, ‘жертвеник’ (нимамы двѣ пештн на твореные вароу горѣ-штн прнсно на зъданые *тръбникоу* нашемоу Супр 540: 18-19)

олтарь /35/, гр. *θυσιαστήριον*, ‘жертвеник’ (авн же сѣ ѣмоу аѣглѣ гнѣ стоѣѣ о деснѣж олтарѣ каднльнааго Лк1:11 Зогр Мар)

жрътвникъ (жрътвѣ прннестн къ жрътвникоу ЕфрКрм (в Уст на олтарь) поманн окръсть стоѣцнхъ стѣго твоего жрътвника СлужХШв.)

жръць /17/, гр. *ἱερεύς, θύτης*, ‘жрец, свещенолужител’ (вѣхѣ же въ цръквн-штн томъ змнѣе жнвѣще н жръцн ѣдннѣж лѣта сладька брашна подаахѣ нмъ Супр 227: 29; старѣшнна жръцемъ, гр. *ἀρχιερεύς* ‘първосвещеник’ – старѣшнны жръцемъ н кнжннцн жндѣвѣстн на хрнстосѣ оубненне възвѣснша се старѣшнны жръцемъ кнжннкомъ безѣумьнѣнша мааденьцемъ сътвори Супр 340: 15, 17–18)

Преводът с *тръба* на мястото на *жрътва* при предаване на *θυσία* е един от най-характерните преславизми в преславската редакция на богослужебните книги (Евсеев 1905: XXIII; Погорелов 1910: 150; Михайлов 1912: 167, 288, 372, 379; Славова 1989: 55–56; Златанова 1998: 538–539). Наблюденията върху текстовата история на ЙоЕБ сочат обратната тенденция, че в част от ръкописната традиция на съчинението преславизмът *тръба* на свой ред редовно се замества от кирилометодиевизма *жрътва* (Илиева 2013: 61–62)²⁶. Що се отнася до гр. *θυσιαστήριον*, най-ранните Кирило-Методиеви преводи на библейските книги предават тази дума посредством латинската заемка *олтарь*. Както показват приведените по-горе примери, в КСП се срещат и дериватите на *тръб-* *тръбникъ* и *тръбнице*. Докато заемката обаче служи за назоваване на жертвеника в еврейския и християнския храм, славянските думи в Кирило-Методиевите преводи означават мястото за принасяне на жертва в езическо светилище. Очевидно те са били избягвани като християнска терминология поради доскорошната им ангажираност с понятия и представи от идолопоклонството. За новата религия като подходяща първоначално е била възприета неутралната заемка. При покъснатата преславска обработка тази диференциация в аксиологията на ду-

мите се заличава и чуждото наименование регулярно бива замествано с домашна терминология, вече преосмислена в контекста на християнския култ и ритуал: *трьбьннкъ*, *трьбнцѣ*, по-рядко *жрътвьннкъ* (Славова 1985: 80; Христова-Шомова 2004: 554). Това предпочитание се открива и в небогослужебната столична продукция: ЕфрКрм, Шестоднев, ЗлатоструйХПв., Изб1073г., ГрНазХІв., Кириерус XII–ХІІІв., ХронЙоМал и ХронГАм.

По наблюдения върху ДПК Я. Милтенев изказва становище за семантично разграничаване между термините *жрътва* и *трьба*. Терминът *жрътва*, според него, има тясно, конкретно лексикално значение (= *θυσία*), докато *трьба* притежава по-широка, по-обща семантика. Употребата им в ДПК в общи контексти навежда учения на мисълта, че двете думи не са пълни синоними и имат известен нюанс в лексикалното си значение: докато *жрътва* обозначава акта или обекта на жертвоприношението, то *трьба* се разбира и като ‘ритуал, последователност от обредни действия; поклонение, възлияние, почитане, приношение’. Въз основа на този материал и на сравнението с други старобългарски преводни паметници авторът прави следното заключение: тъй като семантиката на *жрътва* е константна, лексикалното значение на двете думи съвпада само тогава, когато *трьба* стесни своето лексикално значение до ‘жертва, акт или обект на жертвоприношението’. Изследователят тълкува данните от преславската редакция на старозаветните книги и от някои възникнали в столицата съчинения като доказателство, че това постепенно стесняване на значението е вече налице в началото на Х в. (Милтенев 2006: 157). По мое мнение обаче прозрачната мотивация на *трьба* от *трьбнтн* ‘убивам, очиствам’ (в КСП са засвидетелствани само префигираните *потрьбнтн*, *нстрьбнтн*, *отрьбнтн*, *сътрьбнтн*) и значенията на останалите думи от словообразователното гнездо (*трьбьннкъ*, *трьбнцѣ*) насочват към първично семантично ядро на групата, идентично със значението на образуванията от *жръ-*, единствено с разлика в диференциалната сема ‘убивам’ и ‘убивам чрез изгаряне’. Това означава, че смисловото развитие на *трьба* върви в обратна посока – от пълен синоним на *жрътва* към дума с по-широко значение – изобщо обред (срв. съвр. богословски термин *треба*). Началото на този процес в Хв. вече е налице. Срв. съвр.:

треба ‘църковна служба или обред, извършван по искане на самите вярващи’

жертва ‘живо същество или предмет, принесени в дар на Бога’

В еволюцията на езика настъпват съществени семантични трансформации и в старото синонимно гнездо *трьбьннкъ* – *жрътвьннкъ* – *олътарь*. Вероятно с цел да бъде преодоляна излишната терминологична дублетност и

създалата се вследствие на паралелно словообразуване омонимия някои от синонимите напълно отпадат от системата на езика, напр. *тръбнѣ* и *тръбннкъ* в значение на ‘жертвеник’, а други допълнително се специализират и диференцират, което довежда до разрушаване на синонимните връзки. Вж. съвр.

олтар ‘източна част на православна църква, която е отделена с иконостас от общото помещение и където е разположен престолът за четене на литургия; царски двери’

жертвеник ‘четвъртата каменна маса в олтара на православна църква, намираща се срещу царските двери, симболизираща мястото на Христовото разпятие, на която свещеникът извърша тайнството евхаристия; престол, трапеза’ (*Тогавя в черковата стана мрачина и се възцарява дълбоко мълчание: само две свеци горят пред жьртвеника*. Т. Икономов, ЧПГ, 86. *А св. Йоан Богослов видял на небото златен жьртвеник, на когото са полагали тамян*. З. Петров и др. ЧБ (превод), 93.)

требник ‘църковна книга с молитви, които се четат при треби’

Приведените примери показват, че ретерминологизацията на генуални термини от различни системи е широко застъпен способ при формирането на теолого-философската специална лексика в старобългарски език. Той се открива още в Кирило-Методиевите преводи на богослужебните книги (евангелските и апостолските ръкописи от класическия старобългарски корпус), в лексикона на паметници с агиографски и житиен състав (Клоц Супр), в текстове с литургично съдържание (СинПс, СинЕвх, СС). С обогатяването на жанровата характеристика и тематиката на книжнината през Симеоновата епоха се увеличава и арсеналът на разглежданата категория лексикални единици. В словника на отделните паметници от това време се установяват нови и нови случаи на ретерминологизирани термини от различни сфери: в преводи със специализирано богословско съдържание (ЙоЕБ, Изб1073г., ГрНазХІв.), в църковната поезия (Мин1096г., Мин1097г. МинПутХІв.), в съчинения с исторически характер (ХронГам ХронЙо Мал), в юридическа литература (НиконПанд, ПандАнтХІв., ЕфрКрм). На ретерминологизация се подлагат думи от различни терминологични системи – роднински наименования, право, държавно и военно дело, традиционен култ и ритуал. Специални названия, произведени с помощта на този способ се регистрират в различни подсистеми на средновековната богословска доктрина: учение за свойствата Божии, триадология, христология, сотирология, ангелология, есхатология, агиология, етика, патрология и др.

Ретерминологизацията на общоупотребима лексика в старобългарски език се извършва основно чрез промяна на субектно-обектната и предикатна отнесеност на съответната дума, но и по други начини (промяна в екстенционала на значението, пренос – най-често метонимичен – особено при вътресистемната ретерминологизация, граматическо ограничение, персо-

нализация и пр.). Тук, разбира се, трябва да се изтъкне водещата роля на гръцкия език, тъй като разглежданите семантични изменения във възприемания език (в случая старобългарски) са предизвикани като резултат от семантично транспониране на настъпили преди това в изходния език (т.е. гръцки) смислови трансформации. Ретерминологизацията на термини от други терминологични системи на средновековния български език е съпроводена с различни систематични промени в езика в исторически план, засягащи семантичната структура на думите и техните производни, както и парадигматично свързаните с тях единици – синоними, антоними, омоними.

Що се отнася до съдбата на така образуваните термини в по-сетнешната история на езика, предвид старинността си (те всички са усвоени като специална богословска лексика още в първите Кирило-Методиеви преводи) повечето от тях показват изключителна резистентност и техните континуанти с много малки изключения (вж. по-горе) се откриват без промяна и в съвременната теологическа терминология.

БЕЛЕЖКИ

¹ Дял от богословието, разглеждащ учението за Бога троичен по Лица.

² Патрология – дял от богословието, занимаващ се с писменото наследство на църковните писатели от първите векове на християнството.

³ Сотирология – дял от богословието, занимаващ се с учението за изкуплението.

⁴ Срв. съответния грц. термин νόμος от корена на глагола νόμιω ‘определям, позволявам, управлявам, ръководя’.

⁵ Под законъ в случая се разбират правилата и наредбите, които според библейското предание Мойсей получил в откровение от Бога и които се съдържат в първите пет книги на Стария завет, установяващи моралните норми и обредните правила у Божия народ (тук влизат десетте заповеди и множество други предписания и указания).

⁶ Божият закон няма юридически смисъл, той е преди всичко понятие от областта на етиката и принадлежи априорно на човешката духовно-нравствена същност. Това е вътрешният закон на съвестта, а не наложена отвън обществена наредба. В такъв аспект даденият от Бога закон не предписва норма на поведение, изискваща формално външно изпълнение на определени правила, независимо от волята на изпълнителя, а повелява всеотдайност на цялото човешко същество с ум, сърце и воля за неговото съблюдаване: Вж. Рим2:14; 5:13; 8:3, 4; Гал3:17; Мт22:36; 23:23; Лк2:22, 27, 39; 16:17; Йо1:17; 7:19, 23, 49; 8:5.

⁷ Тук с термина $\overline{\text{х}}\overline{\text{в}}\overline{\text{з}}$ законъ се означава вътрешният закон – свидетелството на съвестта, а заповедите, които Мойсей получил от Бога на планината Синай, са външният закон.

⁸ Като свойство на Божеството праведността има два аспекта: святост, състояща се в отсъствието у Божеството на всякакво зло и грях и в обладанието на висшето добро като вътрешен нравствен закон на Божествената природа, от който произтичат всички нейни прояви: справедливост или правосъдие, изразяващо се

във въздаване всекому според делата; блаженство за доброто и наказание за злото, действайки съобразно основите, на които се утвърждава любовта. Вж.

⁹ В понятието *правда* (справедливост) съществуващото положение на нещата се характеризира като такова, каквото трябва да бъде, като правилно съответстващо на Божията воля и на назначението на човека.

¹⁰ Гнездото съдържа глаголи с различни префикси, възхождащи към основния сѣднѣн, редица отглаголни съществителни, две имена на дейтели – сѣднѣн и сѣднѣлъ, както и *nomina loci* сѣднѣн(ан)щѣ.

¹¹ По данни на М. Фасмер формата *somdhos* е образувана от представка *som* > сѣ- ‘съвместно’ и основата **dhos* **dhe-* ‘полагам, дявам’.

¹² Първоначалното значение на думата е ‘сѣдийски стол’, гр. βῆμα. Вж. също и произведените посредством форманта за *nomina loci* -нщѣ, словообразователни дублети сѣднѣнщѣ, сѣднѣщѣ и сѣднѣнщѣ: пнлатъ сѣдѣ на сѣднѣнщѣн, на мѣстѣ нарн-цѣмѣмь антостротѣ еврѣнскы же гаввата Йо19:13 Мар; зовн паоула н юннѣннѣн н поставн на прѣдѣ сѣднѣнщѣмь Супр 7, 4; вълѣзъ же воевода въ градъ н сѣдѣ на сѣднѣнщѣн Супр 152, 20. стѣлъ есн прѣдѣ сѣднѣлъскынщѣмь, прѣхвалнѣ, сѣднѣщѣмь Мин 1096 г.

¹³ Впоследствие вътрешната мотивация на думата е преосмислена и отнесена от корена на вѣдѣтн към корена на вндѣтн – ‘лице, което е било очевидец на нешо’.

¹⁴ За прѣвеса на дериватите от основата *послѣх-/послѣш-* над тези на сѣвѣдѣ в прѣславската книжовна продукция срв. прѣславската редакция на Апостола (Воскресенский 1879: 73), Евангелието и другите библейски книги (Славова 1985: 99–102; Мострова 1995: 22), запазените преписи от небиблейските прѣславски съчинения: Симеоновия сборник в препис от 1073г., Словата на Григорий Богослов, Ефремовската кормчая. Доминиращи през Кирило-Методиевия период са дериватите от основата сѣвѣдѣ-.

¹⁵ Срв. сѣвр. *Бог ми е свидетел*.

¹⁶ Срв. Йо15:26 Духът на истината... той свидетелства за мене.

¹⁷ 1Тим2:5; Деян4:12; Йо14:6.

¹⁸ **Цезар (кесар)** е най-високата титла в Рим, а по-късно и в йерархията на средновековните западноевропейски владетели със значение „император“. Титлата произлиза от прозвището на римския политик Гай Юлий Цезар (*Gaius Julius Caesar*), наричан накратко Цезар. Успешната военна и политическа кариера на Цезар го превръща в герой на Древен Рим и дава ново значение на неговото прозвище (титла).

¹⁹ Срв. още небо небеснонѣ, вѣкъ вѣковъ богъ богъмъ, господь господьмь, пѣснь пѣсньмь и пр.

²⁰ С развитието на римската държавност и във връзка с прираста на населението, се осъществява обективна трансформация на властта: титлата *василевс* (монарх-президент) се сменя с титлата **панвасилевс**, в смисъл ‘неограничен държавен владетел, самодержец’.

²¹ Бог на слънцето, което дава небесната светлина и топлина и дарява живот и плодородие.

²² Бог на въздуха, времето, климата; господар на ветровете.

²³ Бог на светлината, носителят на доброто, щастието и късмета.

²⁴ Бог на мрака, господар на злото и смъртта, причинител на страдания, болка и скръб, властващ над мъртвите над долната земя.

²⁵ Тези цифри означават фреквенцията на съответната дума в КСП (по данни на СС).

²⁶ Наблюденията на авторката показват, че в ЙоЕБ се срещат термини и от двата корена тꙗбъ- и жꙗбъ-, но с видимо преобладание на характерните за Преслав деривати на тꙗбъ-.

ЛИТЕРАТУРА

Дюлгеров 1947: *Дюлгеров, Д., Цоневски Ил.* Православно догматическо богословие. София. Изд. Св. Синод на Българската църква.

Евсеев 1905: *Евсеев, И. Е.* Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. Москва. Издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.

Златанова 1998: *Златанова, Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкувания. (= Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 2). София. АИ „Проф. Г. Бончев“.

Илиева 2013: *Илиева, Т.* Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. София. СамИздат.

Милтенев 2006: *Милтенев, Я.* Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София. Авалон.

Михайлов 1912: *Михайлов, А. В.* Опыт изучения Книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава. Тип. Варшав. Учеб. Округа.

Погорелов 1910: *Погорелов, В. А.* Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Варшава.

Симеонова 2011: *Симеонова, К.* За някои случаи на ретерминологизация в съвременната българска политическа лексика. – Многообразие в единството, кн. 2, с. 79-82.

Славова 1985: *Славова, Т.* Преславска редакция на старобългарските богослужебни книги. – В: Изследвания по кирилometодиевистика. София. Наука и изкуство, с. 161–174.

Славова 1989: *Славова, Т.* Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: Кирило-Методиевски студии, кн. 6. София, с. 15–130.

Трифенова 2008: *Трифенова, И.* За Страшния съд или за съда в Книга Откровение на св. Йоан Богослов – Етнология на пространството, с. 276–291.

Трубачев 1966: *Трубачев, О. Н.* Ремесленна терминология в славянских языках. Москва, Наука.

Фасмер 1986: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Т. I–IV, 2 изд. Москва, Прогресс.

Христова-Шомова 2004: *Христова, И. Шомова. Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. София, УИ „Св. Климент Охридски“.*

ИЗТОЧНИЦИ

БЕР	Български етимологичен речник. С. Т. 5. 2012.
РБЕ	Речник на българския език. Т. I – XIV. София, 1977–2012.
СтбР 1999– 2009	Старобългарски речник. Т. I. С. 1999 и Т. II. С. 2009. Отговорен редактор Д. Иванова-Мирчева Т. II. София.
СС 1994	Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.) Под редакцией Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва.
Срезн 1989	Срезневский, И.И. Словарь древнерусского языка. Т. I–III. Репр. изд. Москва.
СЯС 1958– 1994	Slovník jazyka staroslověnského. ČAV. Praha.

УСЛОВНИ СЪКРАЩЕНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ РЪКОПИСИ

Ас	– Асеманиево евангелие
Боян	– Боянски палимпсест
В	– Владиславов надпис
ВМЧ	– Велики чети-миней
ГрНазХI в.	– ХIII слова на Григорий Богослов по ркп. от ХI в.
Догм	– Догматическите глави от Точното изложение на православната вяра
ДПК	– Диалози на Певдо-Кесарий
Ен	– Енински апостол
ЕфрКрм	– Ефремовска кормча
Зогр	– Зографско евангелие
Изб1073 г.	– Симеонов сборник от 1073 г.
Ирм ок. 1250г.	– Ирмологий, ркп. от 1250 г.
ИоЛеств	– Лествица Иоанна Синайского
ЙоЕБ	– Богословие на Йоан Екзарх
КиЙерус XII-XIII в.	– Огласителни слова на Кирил Йеруалимски по ркп. от XII-XIII в.
Клоц	– Клоцов сборник
КСП	– Класически старобългарски паметници
Мар	– Мариинско евангелие
Мин1096г.	– Служебен миней по ркп. от 1096г.
Мин1097г.	– Служебен миней по ркп. от 1097г.
МинПутХI в.	– Путятин миней от ХI в.
НиконПанд	– Пандекти на Никон Черногорец
ПандАнтХI в.	– Пандекти на Антиох по ркп. от ХI в.
Сав	– Савина книга
Сб1076г.	– Сборник Святослава 1076г.
СинЕвх	– Синайски евхологий
СинПс	– Синайски псалтир
Супр	– Супрасълски (Ретков) сборник
УстКрм	– Устюжка кормча

Хил – Хилендарски листи
ХронГАм – Хроника на Георги Амартол
ХронИюМал – Хроника Иоанна Малалы

✉ *доц. д-р Татяна Илиева*
Кирило-Методиевския научен център при БАН
ул. „Московска“ 13, 1000 София, България
ilieva_tatyana@abv.bg

✉ *Assoc. Prof. Tatyana Ilieva, Phd*
Cyrillo-Methodian Research Centre
Bulgarian Academy of Sciences
1000 Sofia, Moskovska str. 13, Bulgaria
ilieva_tatyana@abv.bg